

HASAN B. MUSA EN-NEVBAHTÎ'NİN KIYAS ELEŞTİRİSİ

YIL / YEAR 14, SAYI / ISSUE 27 (BAHAR / SPRING 2016/1) ss. 111 - 125

NAZIM HASIRCI

Prof. Dr., Dicle Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

edehasirci@gmail.com

Öz

Nevbahtî felsefi eserlerin Arapçaya tercüme edilme sürecinde yaşamış, çok yönlü bir bilim adamıdır. Ailesi, mezhebi ve kelâmcılığı ile meşhurdur. Kırtan fazla eserinden yalnızca *Fıraku Ş-Şia* tam olarak, birçok ilmi ihtiva eden *el-Ârâ ve'd-diyânât* ise bazı fragmentler halinde günümüze intikal edebilmiştir. İbn Teymiyye bu kitaptan mantık eleştirisiyle ilgili uzun bir pasaj nakletmiştir. Pasajda Nevbahtî kıyası, öncüllerinin sayısı, döngüsel olması ve diğer kıyas şekilleriyle kurulan kıyasların birinci şekle indirgenmesi gibi hususlarda eleştirmiştir. Kıyası çürütecek nitelikte olmamakla birlikte İslâm dünyasında mantığa karşı ilk defa yöneltilen bu eleştiriler, sonrakilere temel teşkil etmiştir.

Anahtar kelimeler: Şia mezhebi, kelâm, mantık, kıyas, öncül, eleştiri.

HASAN B. MÜSĀ AL-NAWBAKHTĪ CRITIQUE OF SYLLOGISM

Abstract

al-Nawbakhtî was a versatile scholar lived during the translation period when philosophical texts was translated into Arabic. He was famous with his family and by his theological views and his sect (ash-Shî'a). He was author of more than forty books but his works have not been remained, except for two books: *Fırâq ash-Shî'a* and *Kitâb al-Ârâ' we-l-Diyânât* that includes many knowledge and we have some its fragments. İbn Taymiyyah cited the latter book a long text on critique of logic. In the text al-Nawbakhtî criticized of syllogism about to the numbers of premise, be petittio principii, and the reduction of the syllogisms established with the other syllogism figures to first figure and etc. Although not qualified to refute the syllogism, these critiques, is the first critiques towards logic in Islamic thought, have been formed the basis for the next critiques.

Keywords: the sect of Shî'a, kalâm, logic, syllogism, premise, critique

Giriş

Sistemleştirildiği tarihten günümüze mantık, gerek doğulu gerekse batılı bilim adamları tarafından ilim elde etme aleti olarak yaygın bir şekilde kullanılmakla beraber çeşitli şekillerde de eleştirilmiştir. Eleştirilerin bir kısmı dini yorumlardan kaynaklanırken, önemli bir kısmı da mantığın bir metot ilmi kabul edilmesine ve doğrudan konularına yöneliktir. Biz çalışmamızda Hasan b. Musa en-Nevbahtî (öl. 310/922?)'nin mantığın kıyas konusuna yaptığı eleştirileri ele alacağız.

Nevbahtî bazı kaynaklarda ailesi, Şia mezhebine mensubiyeti ve kelamcılığı ile ön plana çıkarılan, fakat mantık ve felsefeye olan ilgisi ve bu alanlardaki çalışmaları ikinci planda görülen bir bilim adamıdır. Henüz Müslümanların felsefe ve mantığa tam anlamıyla hâkim olamadıkları, Yunan felsefesinin Arapçaya tercüme edilme sürecinin tamamlanmadığı bir dönemde yaşamış olmasına rağmen eserlerinin isimlerinden ve zamanımıza intikal eden parçalarından, onun eleştiri yapabilecek kadar mantık ve felsefeye vakıf birisi olduğu ve bu ilimlere çeşitli eleştiriler yönelttiği anlaşılmaktadır.

Nevbahtî'nin mantığa yönelttiği eleştiriler, İslam dünyasında bu alanda bilinen ilk eleştirilerden biri olmasının yanında kendisinden sonra gelenlere de kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Örneğin onun eleştiri konusu edindiği meseleleri, İbn Teymiyye (1263-1328) kendi mantık eleştirisinde temel kaynak olarak kullanır. Bu nedenle çalışmamız, İslâm dünyasında mantık eleştirileri sürecinin nasıl başladığı ve sonraki dönemlerde ne şekilde bir gelişme gösterdiği hususunda yol gösterici olacaktır.

Nevbahtî'nin eserlerinin büyük çoğunluğu kaybolmuş, mantık eleştirisiyle ilgili eserinden küçük bir parça günümüze intikal edebilmiştir. Çalışmamızın önemini ortaya koymak açısından onun hayatı, fikirleri ve eserlerinden kısaca bahsetmek gerekmektedir.

1.Hasan b. Musa en-Nevbahtî

Tam adı Ebu Muhammed el-Hasan b. Mûsâ b. el-Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî olup Bağdat'ta doğdu. İran asıllı Nevbaht ailesine¹ mensuptu. Ailesi Emevîlerin son devrinde ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde sarayda müneccim ve mütercim olarak görev yapmaktaydı. O birçok Abbâsi halifesine müneccimlik yapan Ebû Sehl İsmail b. Ali (öl. 924)'nin kız kardeşinin oğludur. Babası Ebû Mûsâ mütedeyyin, müneccim, kelâmî iyi bilen ve bu konuda çeşitli eserler yazan biri olup, Bağdat'ta Şiîlerin tanınmışlarından ve sayılıp sevilenlerindendi.²

Nevbahtî'nin ailesi müneccimliği ve nücûm ilmiyle ilgili eserleri Farsçadan Arapçaya tercüme etmenin yanında Farsça yazılmış felsefe kitapla-

¹ Geniş bilgi için bkz. Abbas İkbâl, *Hânedân-ı Nevbahtî*, Tahran, 1357.

² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997, s. 220; Abdullah Ni'me, *Felâsîfetü Ş-Şia*, Beyrut, 1987, ss. 191-192; Sönmez Kutlu (Ed.), *Şii Firkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Frak, Fıraku Ş-Şia* tercümesi içinde) Ankara, 2004, ss. 12-14; İlyas Üzümlü, "Nevbahtî, Hasan b. Musa", *İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 33, İstanbul, 2007, s. 35; J. L. Kraemer, "al-Nawbakhtî", *The Encyclopedia of Islam*, c. VII, Newyork, 1993, s. 1044.

rını da Arapçaya kazandırmışlardır. Bu ailenin mensupları İslâm dünyasına telif, tercüme, öğretim metodu, kelâmî tartışmalar gibi konularda hizmet etmişlerdir.³

Nevbahtî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekte, hicri üçüncü miladi dokuzuncu asrın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Doğum tarihi gibi ölüm tarihi de kesin olarak tespit edilememektedir. Ölüm tarihi olarak 300/912 yılı verildiği gibi, Abdullah Ni'me başta olmak üzere birçok yazar tarafından ise 310/922 yılı gösterilmektedir.⁴ Günümüzde genellikle daha doğru olarak tercih edilen tarih 310/922'dir.

Kaynaklarımızda Nevbahtî'nin öğrenim hayatı ve hocaları hakkında yeterli bilgiye sahip olunmamasıyla birlikte zengin bir ilmi birikimi olan ailesi tarafından iyi yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Eski İran kültürünün izlerinin bulunduğu, belli ölçüde Yunan düşüncesine ait fikirlerin ve İslam inancının birbirine karıştığı bir aile içerisinde yetişmesi kültürünün genişliğine delalet eder. Zira dedesi müneccim Nevbaht, babası matematikçi Ebu Mûsâ, dayısı ise kelâmcı Ebu Sehl'dir.⁵

Nevbahtî'nin Bağdat'ta yaşaması da çok yönlü yetişmesinde ve bakış açısının gelişmesinde önemli katkılar sağlamış, genç yaşta döneminin felsefe ve kelâm âlimleriyle irtibat kurmasına vesile olmuştur. İbn Nedîm (öl. 995?)'in *el-Fihrist*'inde belirtildiği üzere Sabit b. Kurra (öl. 901), İshak b. Huneyn (öl. 911) ve Ebû Osman ed-Dımaşkî (öl. 932) gibi mütercim ve bilim adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş, çağının kelâmcılarıyla ilâhî sıfatlar, rü'yetullah, imâmet, tenâsüh gibi konularda tartışmalar yapmıştır.⁶ Farklı bir kültürel arka plana sahip kültürel çevreden gelmiş olmasının kelâm konularına daha geniş açıdan bakmasına sebep teşkil ettiği söylenebilir.⁷

Mevcut olan bazı bilgilerden hareketle Nevbahtî'nin hayatını bilimsel çalışmalarla Bağdat'ta geçirdiği, Yunan felsefesine ait bir kısım eserleri Arapça'ya tercüme ettiği, döneminin ilim çevreleriyle sıkı ilişkiler içinde bulunduğu, muhtemelen dedesi gibi nücûm ilmine dair bilgiler aktardığı söylenebilir.⁸

Felsefe, kelâm, dinler tarihi, İslâm mezhepleri, astronomi ve tıp gibi alanlarda eser veren Nevbahtî'nin dini ilimlerdeki üstünlüğü, astronomide çağdaşlarını geride bırakması, mezhepler ve dinler alanındaki kudreti, sohbetiyle seçkinlik kazanması, felsefi ilimlerde derinliği, filozofları eleştirisindeki us-

³ Kutlu, *age.*, ss. 14-15.

⁴ Ni'me, *age.*, s. 192; Kutlu, *age.*, s. 47; Wael B. Hallaq, "Introduction" *İbn Taymiyya Against the Greek Logicians*, içinde, Oxford, 1993, s. 42. (Hallaq, Suyûtî'nin *Savnu'l-Mantık* isimli eserinde, İbn Taymiyye'nin *er-Redd ala'l-mantıkıyyîn*'ini, *Cahdu'l-kâriha fi tecridi'n-nasiha* adıyla özetlediği ikinci bölümü, İngilizceye *Jahd al-Qariha fi Tajrid al-Nasiha* şeklinde çevirerek, bir giriş yazmış ve çevirisine de dipnotlar koymak suretiyle bazı açıklamalarda bulunmuş, çeviriye *İbn Taymiyya Against the Greek Logicians* başlığını koymuştur. Sonraki referanslarımızda, bu çeviri *Jahd*, Hallaq'ın "Introduction" yazısı *agm.*, şeklinde verilecektir.

⁵ Bkz. Üzüm, *agm.*, s. 36; Kutlu, *age.*, ss. 18-20.

⁶ İbn Nedîm, *ay.*

⁷ Kraemer, *ay.*; Ni'me, *age.*, s. 191. Üzüm, *ay.*

⁸ Bkz. Üzüm, *ay.*; Ni'me, *age.*, ss. 191-193.

talığı ve ilmi derinliği tabakât kitabı yazarları tarafından genellikle kabul edilen bir husustur.⁹ İbn Nedîm, onun felsefedeki yerini belirtmiş ve İmâmiyye Şiası'nın kelâmcıları arasında saymış, yine Nevbahtî'yi hem Mu'tezile'nin hem Şia'nın kendi mezheplerine mensup olarak gösterdiklerini ifade etmiştir.¹⁰

Nevbahtî ilmî şahsiyeti açısından kelâmcılığı ile şöhrat bulmuş olup geleneksel Şii anlayışına bağlı kalmıştır. O, Mu'tezile mezhenin fikir sisteminden de faydalanarak Şiiliğin akli temele oturtulmasına önemli katkılar yapmıştır. Ancak Mu'tezile'nin fikirlerini de olduğu gibi kabul etmemiş eleştiriye açık gördüğü hususlarda Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 849-50?), Câhız (öl. 869), Ebû Ali el-Cübbâi (öl. 915) gibi âlimlerin görüşlerini reddetmiştir. Aynı zamanda Aristoteles (m.ö. 384-322)'in görüşleri hakkında eser yazacak kadar Yunan felsefesine aşına olan ve tabiat bilimlerine ilgi duyan Nevbahtî dinler ve mezhepler tarihinde de derin bilgi sahibidir.¹¹

1.1. Eserleri

Eserlerinin büyük çoğunluğu kelâm, mezhepler tarihi ve Şia düşüncesiyle, diğer kısmı ise felsefe, mantık ve dinler tarihiyle ilgilidir. Çeşitli kaynaklarda Nevbahtî'ye ait kırk adetten fazla eser ismi zikredilir. Ancak bu eserlerden, günümüze sadece birinin tamamı, diğer birinin ise bazı küçük pasajları intikal edebilmiştir. Biz aşağıda günümüze intikal eden eserini belirtip, mantık ve felsefeyle ilgili olanların da isimlerini verdikten sonra bazı pasajları zamanımıza ulaşabilen ve mantık eleştirisi içeren çalışmasını ele alacağız:

1. *Fıraku'ş-Şia*: Günümüze tam olarak intikal eden bu eserde başlangıçtan on birinci imam Hasan el-Askerî (846- 874)'nin vefatına kadar ortaya çıkan Şii gruplar ele alınır. Zamanımıza kadar birkaç defa neşredilen eserin ilk neşri, H. Ritter (1892-1971) tarafından 1931 yılında İstanbul'da yapılmıştır. O aynı zamanda Fransızca, Rusça ve Farsça'ya,¹² 2004 yılında da el-Kummî (öl. 913?)'nin *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak* kitabıyla birlikte Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

2. *el-Ârâ ve'd-diyânât*.

3. *İhtisâru'l-kevn ve'l-fesâd li-Aristotâlis*.

4. *Hucecun tabii'yetün müstahrecetün min kütübi Aristotâles fi'r-redd alâ men za'ame enne'l-felek hayyun nâtıkun*.

5. *er-Redd alâ ehli'l-mantık*

6. *er-Rasad alâ Batlîmûs*¹³

1.1.1. el-Ârâ ve'd-diyânât

İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'inde tamamlanmadığı belirtilen bu eserin büyük ve değerli olduğu, Yunan felsefesinin özellikle de Sofistler ve Stoa'luların var-

⁹ Bkz. Kutlu, *age*, ss. 16-18.

¹⁰ İbn Nedîm, *ay*.

¹¹ Bkz. Kutlu, *age*, s. 17; Üzümlü, *ay*.

¹² Bkz. Kutlu, "Editörün Notu" *age*, ss. 7-8.

¹³ Diğer eserleri için bkz. İbn Nedîm, *ay*; Kutlu, *age*, ss. 21-24; Ni'me, *age*, ss. 195- 197.

lık ve bilgi anlayışını, Hint dinlerine ait önemli bilgileri, mantık hakkında çeşitli eleştirileri ve daha pek çok ilmi ihtiva ettiği kaydedilmektedir.¹⁴ Abdullah Nî'me, eserin çeşitli görüşler ve dinler hakkında telif edilmiş ilk kitap olduğunu, Bakillani (1012-13?), İbn Hazm (994-1064) gibi birçok âlimin ondan nakiller yaptıklarını ifade eder.¹⁵

el-Ârâ ve'd-diyânât günümüze bir bütün olarak intikal edememiş, ancak ondan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (1116-1201) ve İbn Teymiyye'nin parçalar halinde yaptıkları bazı alıntılar ulaşabilmiştir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* isimli kitabında bizzat Nevbahtî'yi ve eserinin adını belirterek çeşitli konularla ilgili bilgileri, bu eserden parçalar halinde alıntı yapar. Konu ve sayfa sırasına göre İbnü'l-Cevzî'nin yaptığı alıntılar; kelâmcıların sofistlerle tartışıp onların görüşlerini reddetmeleri fakat kendilerinin de aynı hataya düşmeleri, sofistlerin hakikatin herkese göre değiştiği ve eşyanın da daima değiştiği hakkındaki görüşleri, Sokrates (m.ö. 469-399)'in eşyanın "fail illet, unsurlar ve suret" olmak üzere üç unsurdan meydana geldiği düşüncesi, son olarak Hint dinleri ve inanç esaslarıyla¹⁶ ilgili bilgilerdir.

İbn Teymiyye'ye gelince o, *er-Redd alâ'l-mantıkıyyîn* isimli kitabında sık sık Şii, Sünnî, Kerrami vb. birçok Müslüman kelâmcının adlarını vererek onların mantığı kınadıklarını, eleştirdiklerini ve mantıkçıların tanım ve kıyasa ilişkin yanlışlarını teşhir ettiklerini belirtir.¹⁷ İbn Teymiyye kitabının ikinci cildinde kelâmcıların mantığa karşı birçok reddiye yazdıklarını söyledikten sonra Nevbahtî'nin *el-Ara' ve'd-diyânât* isimli eserinde Aristoteles mantığına yıkıcı ve ayrıntılı bir eleştiri yaptığını ifade eder. O bu tür bir eleştiriye ilk defa Nevbahtî'nin zikredilen eserinde gördüğünü söyler¹⁸ ve eserden uzun bir alıntı yapar.

İbn Teymiyye'nin, özellikle de kıyasın öncüllerinin sayısına ilişkin eleştirisinde Nevbahtî'ye çok şey borçlu olduğu açıktır. Bu durumun en büyük kanıtı İbn Teymiyye'nin mantık eleştirisinde uzun bir alıntı yapması ve ondan övgüyle bahsetmesidir. Araştırmalarımızda mantık eleştirisi konusunda İbn Teymiyye üzerinde daha büyük bir etkiye sahip başka birine tam olarak rastlayamadık.¹⁹ Bunun nedeni olarak, İbn Teymiyye'nin mantığa yönelik ilk eleştirilerle Nevbahtî'nin eserinde karşılaşmış olması gösterilebilir.

el-Ara' ve'd-diyânât'la ilgili şu hususların da açıklığa kavuşturulması, ele aldığımız konu açısından önem arz etmektedir:

¹⁴ Bkz. İbn Nedîm, *ay.*; İbn Teymiyye, *er-Redd alâ'l-mantıkıyyîn*, c. II, thk. Refik el-Acem, Beyrut, 1993, ss. 84-85; Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, Pittsburgh, 1964, s. 41; Nî'me, *age.*, ss. 198-199; Kutlu, *age.*, s. 21; Üzüm, *ay.*

¹⁵ Nî'me, *age.*, s. 198.

¹⁶ Bkz. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, nşr., Seyyid el-Cümyelî, Beyrut, 1986. ss. 52-53, 54, 60, 82. (Sayfa numaraları alınan parçalardaki konuların sırasına göre verilmiştir). Ayrıca bkz. Nî'me, *age.*, ss. 198-201.

¹⁷ İbn Teymiyye, *age.*, c. I., ss. 42-43; c. II, `ss, 82-84; Suyuti, *Savnu'l-mantık ve'l-ke'lâm an fenni'l-mantık ve'l-ke'lâm*, thk. Ali Sami en-Neşşar, Kahire, 1947, ss. 206-207

¹⁸ İbn Teymiyye, *age.*, c. II, s. 84-85; Suyuti, *age.*, s. 324; Jahd, s. 154.

¹⁹ Bkz. Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, Ankara, 2010.

Ulaşabildiğimiz kadariyla Nevbahtî hakkında gerek günümüzde gerekse önceki yüzyıllarda yazılmış kaynakların tamamı, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs* isimli eserinde *el-Ârâ ve'd-diyânât* tan çeşitli pasajlar aktardığını belirtirken, Wael B. Hallaq dışında hiç bir müellif İbn Teymiyye'nin *er-Redd alâ'l-mantıkıyyîn* isimli kitabındaki mantık eleştirisine yönelik aldığı uzun pasajdan bahsetmemektedir.

İkinci olarak kaynaklarda, yukarıda günümüze ulaşmayan çalışmaları arasında zikrettiğimiz fakat isminden mantığı çürütmek için yazıldığı anlaşılan *er-Redd alâ ehli'l-mantık* isimli eserin de yazarı olarak Nevbahtî gösterilmektedir. Hallaq bu kitabın, hacimli bir eser kabul edilen *el-Ara' ve'd-diyânât*'dan alıntı yapılan bir mantık bölümü olmasının daha doğru ihtimal olduğunu belirtmektedir.²⁰ Bu görüş doğru kabul edilebilir; çünkü İbn Teymiyye de *el-Ara' ve'd-diyânât*'i okuduğunu açıkça ifade ederken²¹ diğer eserden hiç bahsetmemektedir.

Üçüncüsü Hallaq zikrettiğimiz görüşünü, İbn Teymiyye'nin "öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (1292-1350) tarafından yapılan birçok alıntıda bu onaylamanın varlığı bir gerçektir"²² sözüyle pekiştirmekte fakat söz konusu alıntının el-Cevziyye'nin hangi kitabında yer aldığı hakkında bir bilgi vermemektedir. Hallaq'ın müelliflerin isim benzerliğinden kaynaklanan bir karıştırma yaptığı söylenebilir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi, *el-Ara' ve'd-diyânât* tan çeşitli alıntılar yapan öğrenci İbn Kayyim el-Cevziyye değil, daha İbn Teymiyye doğmadan yaklaşık altmış yıl önce ölmüş olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir.

İbn Teymiyye'nin yaptığı alıntıya gelince, o *er-Redd*'inde ilk defa Nevbahtî'nin *el-Ara' ve'd-diyânât* isimli eserinde kıyası çürütmeye dair oldukça faydalı bir bölüm gördüğünü belirterek, "Nevbahtî, Aristoteles'in mantıktaki kıyas metodunu zikrettikten sonra şöyle söyledi"²³ der ve aşağıdaki pasajı aktarır:

Bazı Müslüman kelâmcular mantık prensiplerine karşı çıktılar. Kelâmcular, mantıkçıların 'kıyas bir tek öncülde kurulamaz' demelerinin yanlış olduğunu söylediler. Çünkü eğer akıl yürüten, sözgelimi, "İnsan cevherdir" [sonucuna] delil getirmek isterse, bu önermenin aynısını iki öncül koymaksızın şöyle delillendirebilir: "İnsanın cevher olduğunun delili, onun farklı zamanlarda zıt [nitelikleri] kabul etmesidir." İkinci öncüle ihtiyaç yoktur. Bu, "farklı zamanlarda zıtlıkları kabul eden her şey, cevherdir" şeklinde de söylenebilir. "Farklı zamanlarda zıtlıkları kabul eden her şey, cevherdir" delili, bu delilin kapsadığı farklı şeyler için de aynen geçerlidir. Zira tikel, tümelin içinde bulunur. Bu durumda delil getirmek için diğer öncüle ihtiyaç yoktur. Bir kimse, bir sonucu gözlemleyerek onun sebebini ve bir yazıyı gözlemleyerek de onun yazarını çıkar-

²⁰ Hallaq, *agm.*, s. 43.

²¹ Bkz. İbn Teymiyye, *ay.*

²² Hallaq, *ay.*

²³ İbn Teymiyye, *ay.*

tabilir. Dolayısıyla akıl yürütmenin (istidlal) geçerli olması için iki öncüle ihtiyaç yoktur.

Mantıkçılar şöyle cevap verdiler: 'Biz kesinlikle iki öncül olması gerektiğini iddia ediyoruz. Diğer öncül muhatap tarafından bilindiği zaman öncül-lerden yalnızca bir tanesi zikredilir, bu durumda muhatap zaten terk edilen öncüle ihtiyaç duymaz.'

Biz şöyle cevap veririz: Biz, sonucun geçerlilik [şartlarında] kendileriyle delil getirilen iki tümel öncüle gerek olmadığını söylüyoruz. Çünkü akıl yürüten, "Cevher bütün canlıların niteliğidir" ve "Canlılık bütün insanların niteliğidir" dediğinde, bunun sonucu "Cevher bütün insanların niteliğidir" olacaktır. "Cevher bütün canlıların niteliğidir" sözü, zihinlerdeki "Cevher bütün insanların niteliğidir" sözüne eşit olacaktır.

Sen şöyle dersin:²⁴ Bunun manası, "Her insan canlıdır ve her canlı cevherdir" sözümüzün, onların "Her insan canlıdır ve her canlı cevher veya cisimdir" sözüne eşit olması gibi zihinlerde "Her insan cevher veya cisimdir" bilgimiz ile "Her canlı cevher veya cisimdir" bilgimiz [birbirine] eşit olacaktır. Bir kimse "Her canlı cevherdir"i bilirse, "Her insan cevherdir"i de bilir.

Onlar, tartışmalı meselelerde ihtiyaç duyulan "burhan"a ulaşmak için kendileriyle akıl yürütülen ve apaçık bilinen (bedihi evveli) iki öncülün bulunmadığını, aslında öncül-lerden biri veya her ikisinin de gayri bedihi olduğunu kast etmektedirler. İki öncülün de bedihi olduğu kabul edildiği zaman, örnekte [zikredildiği] gibi öncül-lerden bir tanesi yeterli olur. Öncül-lerden bir tanesinin nazari olduğu kabul edilirse, nazari olanın açıklanması gerekir. Eğer öncül-lerin ikisi de nazari olursa her ikisinin de açıklanması gerekir, öncül-lerin üç tane olması durumu da böyledir. Açıklanmaya ihtiyaç duyulan şey hakkında delil getirilir (istidlal) sonra da onun kendisiyle delil getirilir. Akıl yürütmenin en başında bedihiyyat gibi bizzat apaçık olan ile delil getirilir.

Onlar ilmi meselelerde sonucun, apaçık iki öncüle dayandığını bulamayacaklardır. Gerçekte durum böyle olduğundan öncül-lerden bir tanesi yeterli olacaktır. Bize öncül olarak kondukları burhana ihtiyaç duymayan ve kendileri ile ihtilafli bir meselenin ispatlandığı iki apaçık önerme gösteriniz, ki bu iki önerme de zihinlerde kabule sonuçtan daha uygun (evlâ) olsun. Eğer böyle önermeler bulamıyorsanız, sizin iddia ettiğiniz şey geçersizdir.

Nevbahtî şöyle dedi; Onların birden fazla önderinden bana bunu göstermelerini istedim, fakat yapamadılar.' Aristoteles'in söylediği şey ne mevcuttur ne de bilinir.

Bundan sonra Aristoteles'in diğer iki şekle ilişkin söylediklerine gelince; bu iki şekilden hiçbirini, Aristoteles'in onları oluşturduğu [prensipler]e göre kurulmaz. Eğer diğer şekiller, iki öncülü yer değiştirip, döndürüp birinci şekle indirgeme yoluyla geçerli hale getirilirse, bu durumda birinci şekil hakkında söylediklerimiz, onlar için de geçerlidir.²⁵

²⁴ Bu paragraf İbn Teymiyye'ye ait olabilir.

²⁵ İbn Teymiyye, *age.*, c. II., ss. 85-86. Bu pasajın Arapça ve İngilizce özeti için bkz. Suyuti, *age.*, ss. 325-326; *Jahd*, ss. 154-155.

İbn Teymiyye'nin *el-Ara' ve'd-diyânât*'tan naklettiği bu pasaj, Nevbahtî'nin Aristoteles'in kıyas anlayışına yönelttiği eleştiriler hakkında doğrudan bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Yine bu pasaj, Nevbahtî'den sonraki mantık eleştirmenleri için olduğu kadar günümüz mantık araştırmacıları için de ciddi bir kaynak oluşturmaktadır.

2. Kıyas Eleştirisi

Alıntı yapmaya başlamadan önce İbn Teymiyye'nin "Nevbahtî Aristoteles'in mantıktaki kıyas metodunu zikrettikten sonra şöyle söyledi" ifadesinden, Nevbahtî'nin *el-Ara' ve'd-diyânât*'ta Aristoteles'in kıyas anlayışı hakkında çeşitli açıklamalarda bulunduktan sonra eleştiri yaptığı anlaşılmaktadır. Alıntılanan pasajda Nevbahtî kıyası üç hususta eleştirmektedir. Bu eleştiriler; 1- Kıyasta kullanılan öncüllerin sayısı, 2- Kıyasın döngüsel olması, 3- Diğer kıyas şekilleriyle kurulan kıyaslar ve birinci şekle indirgenmelerine yöneliktir. Şimdi bunları ayrı başlıklar altında inceleyelim.

2.1. Kıyasta Öncüllerin Sayısı

Mantıkta 'kıyas' terimiyle genellikle yüklemli kesin kıyas ifade edilir. Nevbahtî'nin eleştirdiği de bu tür kıyastır. Yüklemli kesin kıyasta sonuç, öncüllerde anlam olarak bulunurken şekil olarak bulunmaz ve onun iki öncül bir sonuçtan meydana gelmesi zorunludur. Aristoteles de bir tek öncülünden meydana gelen kıyasın sonuç vermeyeceğini ve kıyasta iki öncülün bulunması gerektiğini belirtir.²⁶ Nevbahtî böyle bir düşüncenin yanlış olduğu görüşündedir.

Nevbahtî, kelâmcıları da dayanak göstererek, kıyasın iki öncül bir sonuçtan meydana gelmesinin zorunlu olmadığını, bir tek öncülle de kıyas kurulabileceğini ileri sürmektedir. Bu görüşüne kanıt olarak da "İnsan cevherdir" sonucunu elde etmek için iki öncüle ihtiyaç olmaksızın "İnsanın cevher olduğunun delili, onun farklı zamanlarda zıt [nitelikleri] kabul etmesidir" şeklinde örnek vererek, ikinci bir öncüle ihtiyaç bulunmadığını ifade etmektedir. Yine o tümel için doğru olanın, bu tümelin kapsadığı tikeller için de doğru olacağı görüşünden hareketle "İnsan cevherdir" sonucunun bir tek "farklı zamanlarda zıtlıkları kabul eden her şey, cevherdir" tümel önermesinden çıkartılabileceğini; zira tikelin tümel hükmün içinde bulunduğunu, bir sonucun gözlem yoluyla sebebinin ve bir yazının da gözlem ile yazarının çıkartılabileceğini söylemektedir. Bütün bu örneklerden hareketle de o, geçerli bir akıl yürütme yapmak için "iki öncüle ihtiyaç yoktur"²⁷ demektedir.

Nevbahtî bu eleştiriye mantıkçıların kabul etmediklerini ve muhatap tarafından bilindiği durumlarda öncüllerden bir tanesinin zikredilebileceğini, çünkü muhatabın ikinci öncüle ihtiyaç duymayacağı görüşünü ileri sürdüklerini belirtmektedir. Mantıkta bu kıyas şekli zamir veya matvi kıyas olarak bi-

²⁶ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, çev. H.R. Atademir, İstanbul, 1996, s. 42.

²⁷ İbn Teymiyye, *age.*, s. 85.

linir. Nevbahtî ise başka örnekler vererek mantıkçıların bu görüşünün doğru olmadığını göstermeye çalışmaktadır.

Matvi kıyas anlayışını farklı bir şekilde yorumlayan Nevbahtî, mantıkçıların iki öncüle ihtiyaç duyma nedenlerinin kesin bilgiye ulaşmada öncüllerin ikisinin de açıkça bilinen değil, öncüllerden biri veya ikisinin de bilinmediğini, iki öncülün de açıkça bilinmesi durumunda birinin terk edilebileceği görüşünü kastettiklerini söylemektedir. Kendisi açıkça bilinmeyen önermelerle akıl yürütülemeyeceğini, kıyasta bir, iki, üç vb. kaç tane öncül kullanılıyorsa, önce açıklanmaları sonra onlarla akıl yürütülmesi gerektiğini ifade etmekte²⁸ ve bir tek öncülle akıl yürütülebileceği fikrinin daha doğru olduğunda ısrar etmektedir.

Kıyasta sonuç çıkartmak için bir tek öncül yeterlidir ikinci bir öncüle gerek yoktur şeklinde özetleyebileceğimiz bu eleştiri, ulaştığımız kaynaklarda daha önce ileri sürülmemiş, Nevbahtî'nin eleştirilerinden sonra meşhur olmuştur. Örneğin Fahreddin Razi (1149-1210) *el-Muhassal* isimli eserinde "katırın hamileliği" örneğini vererek aynı hususta İbn Sina (980-1037)'ya eleştiri yöneltmektedir.²⁹ İbn Teymiyye de bu iki müellifin görüşlerinden faydalananak kıyasın iki öncülden kurulmaması gerektiğini *er-Redd ala'l-mantıkıyyin'* de defalarca tartışmaktadır.³⁰ Bununla birlikte böyle bir eleştirinin günümüzde artık terk edildiği ve yapılmadığı görülmektedir.

Nevbahtî'nin öncüllerin sayısı hakkında kıyasa yönelttiği bu eleştirinin, kıyasla ilgili bazı hususları gözardı etmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Öncelikle mantıkta genel olarak tümdengelim, tümevarım ve analogi/fikhi kıyas olmak üzere üç ayrı akıl yürütme metodu bulunmaktadır. Nevbahtî, mantiki kıyas ile fikhi kıyası aynı akıl yürütme gibi kabul ediyor ve fikhi kıyasın akıl yürütme kurallarını mantiki kıyasa uygulamak istiyor. Bu durum dilsel olarak iki akıl yürütmeyi de aynı tanımla karşılama çabası olarak da düşünülebilir.

Bilindiği üzere fikhi kıyasın sonucu zorunlu değil zanni bilgi verir. Mantiki kıyasın sonucu ise zorunlu bilgi verir ve bu sonuç öncüllerden zorunlu olarak çıkar. Bu durum Aristoteles tarafından kıyasın tanımında açıkça belirtilmiştir. O şöyle der; "Kıyas bir sözdür ki, kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey, sadece bunlar dolayısıyla zorunlu olarak çıkar."³¹ Bu tanıma göre kıyasta birden fazla öncül bulunmalı, bunlardan da zorunlu olarak sonuç önermesi elde edilmelidir. Burada öncülün iki olması sonucun onlardan zorunlu bir şekilde çıkartılması için bir gerekliliktir.

Diğer bir husus da, Nevbahtî'nin mantıkta önermeler arası ilişkiler başlığı altında incelenen altıklık ilişkisini kendi görüşüne delil getirmesidir. O tümel için doğru olanın kapsadığı tikeller için de doğru olacağı görüşünü ileri sürmektedir. Bu durumda "insan cevherdir" sonucu bir tek "farklı zamanlar-

²⁸ Bkz. İbn Teymiyye, *ay; Suyuti, age., s. 325.*

²⁹ Fahreddin Razi, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978, ss. 42-43.

³⁰ İbn Teymiyye, *age., c. I, ss. 173-175; c. II, 86-88; Ayrıca bkz. Hasırıcı age., ss. 127-141.*

³¹ Aristoteles, *age., s. 5.*

da zıtlıkları kabul eden her şey, cevherdir” tümel önermesinden çıkartılabılır. Zira o tikelin tümel hükmün içinde bulunduğunu ifade etmektedir.³² Bu husus mantıkta zaten incelenmekte olup kıyastan ziyade iki önerme arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Üçüncü olarak Nevbahtî, verdiği örneklerde öncüllerin formundan daha çok içeriğine dikkat çekmektedir. Halbuki klasik mantık formeldir ve kıyasta da öncüllerin içeriği değil formu esas alınır. Onun geçerliliği kullanılan önerme ve terimlerin doğru veya yanlışlığına değil doğru bir şekilde düzenlenmesine bağlıdır. Mantığın alet ilmi kabul edilmesinin temel sebebi de bu özelliğinden dolayıdır.

Dördüncüsü, Nevbahtî, öncüllerden biri muhatap tarafından bilindiği zaman ortaya çıkan matvi kıyas anlayışını içeriksel olarak yorumlamakta ve bilinmeyen öncülün araştırılması gerektiğini söylemektedir.³³ O bir anlamda bilinçli olarak matvi kıyas ile burhanı karıştırmakta ve öncülün apaçık olması gerektiğini söylemektedir. Halbuki matvi kıyasta öncüllerden birinin terkedilmesi, öncüllerin bizzat apaçık olup olmadığından değil muhatap tarafından bilinmesinden kaynaklanmaktadır, bu da formula ilgilidir. Öncüllerden birini terk etmekteki en önemli amaç, konuşmada akıcılığı sağlamak ve hitabeti güçlendirmektir. Burhanda ise önemli olan, kullanılan öncüllerin muhatap tarafından bilinip bilinmemesi değil epistemolojik değerleridir. Burhanda formun yanında öncüllerin içeriği de önemlidir. Matvi kıyasta dikkate alınan retorik yani ikna etme, burhanda ise ispatlamadır.

Son olarak Nevbahtî kıyastaki öncül sayısını her ne kadar eleştirir de, öncüllerin sayısı konusunda kendisini kaynak alan İbn Teymiyye bile konuyla ilgili eleştirisinin sonunda ondan farklı olarak şu sonuca ulaşır: “Eğer ‘Her A, B’dir,’ ve ‘Her B, C’dir’ dersek öncüller de kesin ise, bu telifin ‘Her A, C’dir’ kesin sonucunda neticeleneceği hususunda şüphe olmayacaktır. Kıyasın formunun geçerliliği hakkında konuşmaya gerek yoktur”.³⁴ İbn Teymiyye’nin sözünden de anlaşıldığı gibi bu husus gayet açık olup Nevbahtî’nin “onlar ilmi meselelerde sonucun, apaçık bir şekilde iki öncüle dayandığını bulamayacaklardır” şeklindeki hükmünün isabetli olmadığı görülmektedir.

2.2. Kıyasın Döngüsel Olması

Kıyasın döngüsel olduğu, mantığa yöneltilen en önemli ve en eski eleştirilerden biridir. Bu eleştiri, Nevbahtî’den çok önce Yunan kültür dünyasında Sextus Empiricus (m.ö. 210-160) tarafından yapılmış³⁵ İslam dünyasında ise tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Nevbahtî ile başlatılmış, ondan sonra Müslüman olan ya da olmayan birçok bilim adamı tarafından dile getirilmiş-

³² Bkz. İbn Teymiyye, *age.*, c. II, s. 85

³³ Bkz. İbn Teymiyye, *ay.*; Suyuti, *ay.*

³⁴ İbn Teymiyye, *age.*, c. II, s. 47.

³⁵ Bkz. Sextus Empiricus, *Against the Logicians*, Edited by Richard Bett, Cambirdge, 2005, ss. 119-120; A. N. Prior, “Logic Traditional” *Encyclopedia of Philosophy*, c.V., London, 1967, s. 41.

tir. Bir mantık yanlışı olarak döngüsellik meselesinin çağımızda da güncelliğini koruyan bir problem olduğu söylenebilir.

Döngüsellik mantıkta bir içerik yanlışı kabul edilir. Kıyasın döngüsel olup olmadığı hususuna mantık tarihinde ilk defa Aristoteles dikkat çeker ve döngüsel çıkarımı "başlangıçta konulan meseleyi iddia etmek, kendi kendine apaçık olmayan bir şeyi kendisiyle ispat etmek"³⁶ şeklinde tanımlar. Tanımda da görüldüğü üzere döngüsellik eleştirisine göre kıyas, öncüllerden sonuca geçerken yeni bilgi elde etmenin gerçek bir adımı olmayıp, önceden kabul edilen sonuca uygun öncüller yerleştirme işlemidir. Dolayısı ile kıyasta, daha önceden bilinenler tekrarlanmaktadır. Nevbahtî de şu ifadelerinde kıyası benzer şekilde eleştirmektedir:

Bize öncül olarak kondukları burhana ihtiyaç duymayan ve kendileri ile ihtilafı bir meselenin ispatlandığı iki apaçık önerme gösteriniz, ki bu iki önerme de zihinlerde sonuçtan kabule daha uygun (evlâ) olsun. Eğer böyle önermeler bulamıyorsanız, sizin iddia ettiğiniz şey geçersizdir.³⁷

Nevbahtî bu pasajda açıkça kıyasla her hangi bir ihtilafı meselenin çözülmeyeceğini, yeni bir sonucun çıkartılmadığını ve sonucun zihinlerde öncüllerden önce kabul edildiğini, bir anlamda kabul edilen sonuca göre öncüllerin yerleştirildiğini ifade etmektedir. Böyle bir görüşe mantıkta petitio principii, müsadere ala'l-matlub veya kıyasın döngüsel olması denmektedir. Günümüzde kıyas yapılarak yeni bilgi elde etme işleminde döngüsellik yanlışına düşülmediğini ispatlayan birçok çalışma bulunmaktadır.³⁸

Aristoteles daha böyle bir eleştiri yapılmadan evvel kıyasın döngüsel olmadığını ortaya koymaktadır. Ona göre bir sonuç önermesi çıkarmak için, öncüllerin 'birlikte düşünülmesi' gerekir ve eğer öncüller birbirleriyle ilişkileri içinde göz önüne alınmazlarsa sonuç önermesi bilinemeyebilir; hatta açık olarak çelişki ilkesine aykırı davranmaksızın onun yerine, zıddına inanılabilir. Öncüllerden sonuç önermesine ilerleme, düşüncenin gerçek bir hareketi, örtük olanın açığa kavuşturulması, daha önce potansiyel halde olan bilginin edimselleştirilmesidir.³⁹ Aristoteles'in düşüncesinde kıyas, döngüsellikten şu bakımdan farklıdır: "kıyasta iki öncülün birlikte sonuç önermesini içermesine karşılık, döngüsellikte yalnız başına bir tek öncül sonuç önermesini içerir."⁴⁰

Aristoteles'ten sonra gerek İslam gerekse de batı dünyasında kıyasın döngüselligi konusunda çeşitli çalışmalar yapılmış ve onun döngüsel olmadığı gösterilmiştir. Şimdiye kadar tespit edebildiğimiz en önemli mantık eleştirmenlerinden biri olan İbn Teymiye bile kıyası döngüsel kabul etme

³⁶ Aristoteles, *age.*, s. 168.

³⁷ İbn Teymiyye, *age.*, c. II, s. 86; Suyuti, *age.*, s. 326.

³⁸ Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Petitio Principii Nedir?*, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 9, 1993; Nazım Hasırcı, *John Stuart Mill'in Tüme Varım Anlayışı*, Ankara, 2005 (AÜ. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi); Aynı müellif, John Stuart Mill'e Göre Kıyasın Değeri, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı 10, 2007.

³⁹ David Ross, *Aristoteles*, çev. A. Arslan-İ.O. Anar-Ö. Kavasoğlu-Z. Kurtoğlu, İstanbul, 2002, s. 56; Bkz. Aristoteles, *age.*, ss. 176-179; *İkinci Aanalitiler*, çev. H. Rağıp Atademir, İstanbul, 1996, ss. 95-96.

⁴⁰ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 167; Ross, a.y.

noktasında çok istekli değildir. O daha ziyade bu tür akıl yürütme metodunun İslâmi ilimlerde kullanılmaması taraftarıdır.⁴¹ Dolayısıyla Nevbahtî'nin "onların birden fazla önderinden bana bunu göstermelerini istedim, fakat yapamadılar. Aristoteles'in söylediği şey ne mevcuttur ne de bilinir"⁴² sözünde çok da haklı olmadığı söylenebilir.

2.3. Diğer Kıyas Şekilleri ve Birinci Şekle İndirgeme

Mantık tarihinde diğer kıyas şekillerinin birinci şekle indirgenmesine yönelik bir eleştiri, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Nevbahtî tarafından ileri sürülmüştür. Ondan sonra indirgeme işlemi, gerek İbn Teymiyye gibi mantık karşıtları⁴³ gerekse mantığı bir ilim kabul edip tahsilini yapan mantıkçıların bizzat kendileri⁴⁴ tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir.

Bilindiği üzere Aristoteles, orta terimin kıyastaki konumuna göre üç kıyas şekli kabul eder. O bu üç kıyas şeklinden birincisini mükemmel, diğerlerini ise eksik kıyas olarak nitelendirir. Aristoteles bu nitelemeyi şöyle açıklar:

Sonucun gerekliliğinin apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyasa yetkin kıyas; kendileri, gerçekten konulan terimlerden gerekli olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya birçok şeye muhtaç olan kıyasa eksik kıyas derim.⁴⁵

Aristoteles'in sözüne göre birinci şekil, apaçık kanıt olup geçerli ya da geçersizliği ilk bakışta anlaşılırken, diğer şekillerde aynı apaçıklık yoktur.⁴⁶ Birinci şeklin mükemmel olma nedenlerinden biri de tümel, tikel, olumlu, olumsuz dört kategorik önermeyi de sonuç olarak verebilmesidir. Oysa ikinci şekil olumlu önermeleri, üçüncü şekil de tümel önermeleri sonuç olarak veremez. Burada saymadığımız daha birçok nedenden dolayı diğer şekillerle kurulan kıyaslar gayri mükemmel kabul edilir ve birinci şekle indirgenerek mükemmel hale getirilir.

Nevbahtî, "Aristoteles'in diğer iki şekle ilişkin söylediklerine gelince, bu iki şekilden hiçbirini, Aristoteles'in onları oluşturduğu [prensipler]e göre kurulmaz" sözüyle bir anlamda Aristoteles'in mükemmel ve eksik kıyas ayrımını doğrulamaktadır. Bununla birlikte o "diğer şekiller, iki öncülü yer değiştirip, döndürüp birinci şekle indirgeme yoluyla geçerli hale getirilirse, bu durumda birinci şekil hakkında söylediklerimiz, onlar için de geçerlidir"⁴⁷ ifadesiyle de hem birinci şekle indirgemeyi hem de kıyasın tamamını reddetmektedir. Nevbahtî'nin kıyasla ilgili eleştirilerini yukarıda değerlendirdiğimizden burada kısaca indirgeme işlemi üzerinde duracağız.

⁴¹ Bkz. Hasırcı, *age.*, ss. 169-181.

⁴² İbn Teymiyye, *ay.*; Suyuti, *ay.*

⁴³ İbn Teymiyye, *ay.*

⁴⁴ Nazım Hasırcı, "Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 57, 2013/1.

⁴⁵ Aristoteles, *age.*, s. 5.

⁴⁶ Bkz. Farabi, "Küçük Kıyas Kitabı", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, çev. Mübahat Türker-Küyel, Ankara, 1990, s. 102.

⁴⁷ İbn Teymiyye, *ay.*; Suyuti, *ay.*

Kiyasta birinci şekle indirgeme işlemi, diğer şekillerdeki kıyasların sonucunun apaçık olmaması yani geçerli olup olmadıklarının ilk bakışta anlaşılabilmesi nedeniyle. İndirgeme bir anlamda yapılan kıyasın geçerli olup olmadığının belirlenmesi ve ortaya konması işlemidir. Bu işlem diğer şekillerle kurulan kıyas modlarının birinci şeklin geçerli modlarına dönüştürülmesiyle gerçekleştirilir. Birinci şekle dönüştürme de diğer şekillerdeki modların öncüllerinin düz döndürülmesi, yer değiştirilmesi veya sonucunun çelişğinin saçma olduğunun gösterilmesi yoluyla olur. Bu durum için şu örnek verilebilir:

Her ahlaklı sözüne sadıktır,
Hiçbir yalancı sözüne sadık değildir,
Hiçbir yalancı ahlaklı değildir.

Orta terimi her iki öncülde de yüklem olup ikinci şekle göre kurulan bu kıyas, küçük öncülünün düz döndürülmesi, öncüllerinin de yer değiştirilmesi suretiyle birinci şekle indirgenir. Bu şartlar gerçekleştirildiğinde kıyas aşağıdaki gibi birinci şekle dönüşür:

Hiçbir sözüne sadık yalancı değildir, (düz döndürüldü)
Her ahlaklı sözüne sadıktır, (öncüller yer değiştirildi)
Hiçbir ahlaklı yalancı değildir.

Dönüştürülen bu kıyasta orta terim büyük öncülde özne küçük öncülde yüklem konumunda olup birinci şekildir. Bu kıyasın sonucu düz döndürüldüğünde ise "Hiçbir yalancı ahlaklı değildir" önermesi meydana gelir. Böylece yukarıdaki ikinci şekilden kıyas ile aynı sonuç elde edilir ve kıyas mükemmel hale getirilmiş olur.

Aristoteles, diğer şekillerde kurulabilen bütün kıyas modlarını birinci şekle indirgeyerek onların geçerliliğini ispatlamıştır.⁴⁸ Daha sonra gelen mantıkçılar da bu işlemi yapmışlar; hatta yeni metotlar geliştirmişlerdir.

Nevbahtî ve diğerleri tarafından yapılan birinci şekle indirgeme işlemine yönelik eleştiriler çeşitli çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve gerekli açıklamalar yapılarak eleştirilerin çok da yerinde olmadığı değerlendirilmeleri yapılmıştır.⁴⁹ Dolayısı ile sözü daha fazla uzatmaya ihtiyaç yoktur. Bununla birlikte Nevbahtî'nin kıyasın bu yönüyle de eleştirilebileceğini fark etmesi önemli bir husustur.

Sonuç

Zengin bir kültür ikliminde yetişen Nevbahtî günümüzde kelâmcılığı, Şia mezhebine mensubiyeti ve bu alanlardaki çalışmaları ile şöhret bulmuş, ancak mantık ve felsefe çalışmaları fazla dikkat çekmemiştir. Ona atfedilen kırdan fazla eserden yalnızca *Fıraku's-Şia* zamanımıza intikal edebilmiştir. Bazı pasajları günümüze ulaşabilen *el-Ârâ ve'd-diyânât* isimli eseri ise pek çok ilmi ve mantığa dair ciddi eleştirileri ihtiva etmektedir.

⁴⁸ Bkz. Aristoteles, *age.*, ss. 9-25.

⁴⁹ Bkz. Hasırcı, *agm.*

Mantiğin Arapçaya tercüme edilme sürecinde iken yaşamış olmasına rağmen, Nevbahtî'nin bu ilmi eleştirebilecek derecede kavradığı açıktır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla o, İslam dünyasında mantığa eleştiri yöneltenler arasında, eleştirilerini bizzat kendi yazdıklarından öğrenebildiğimiz ilk kişidir. Eleştirilerinde mantığı dini açıdan ele alıp ön yargılı bir şekilde hareket ederek haram ya da helal hükmü vermediği, konuya bilimsel açıdan yaklaştığı görülmektedir. Yine ileri sürdüğü görüşlerinden, kendisinden sonraki dönemde dil mantık tartışması yapan mantık eleştirmenlerinin bir çoğu gibi mantığı, nahiv ilmi kategorisinde değil metot ilmi kategorisinde kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Kıyası tamamen ortadan kaldıracak kadar güçlü olmadığı tesbit edilmekle birlikte Nevbahtî'nin, kıyasın öncüllerinin sayısı, döngüsellığı ve birinci şekle indirgenmesine yönelik ileri sürdüğü eleştirileri gayet önemli ve değerlidir. Yapılan çalışmalarda, eleştirileriyle kendisinden sonra gelen Müslüman olan ya da olmayan mantık eleştirmenlerine kaynaklık teşkil ettiği görülmektedir.

Informative Abstract

Hasan b. Mūsā al-Nawbakhtî Critique of Syllogism

Al-Nawbakhtî was born in Baghdad. He was a member of the Nawbakht family that worked as court astrologers and as translators from the end of Umayyads to the early Abbasids period. Although there is not enough information about al-Nawbakhtî's education life and his teachers, looking at his works, it is understood that he was raised well by his family. When he was young, he conversed with the philosophers and kalam scholars and discussed with them about different subjects.

Al-Nawbakhtî was known as a scholar of kalam and he depended on the sect of Shī'a. Using the thought system of Mutazila, he contributed to the Shī'a about rational grounding. At the same time, he was familiar with the Greek philosophy enough to write books about the thoughts of Aristotle and was also interested in the natural science, religions, and the history of the sects.

He was author of more than forty books but his works have not been remained, except for two books: *Firāq ash-Shī'a* and the some chapters of *Kitāb al-Ārā` we-l-Diyānāt*. It is understood that the latter book is very important and included the different topics: the epistemological and ontological understandings in the Greek philosophy, the important information about Indian religions, and the some critiques of logic.

Ibn Taymiyyah, in his work of *ar-Radd 'ala al-Mantiqiyyin*, cited *Kitāb al-Ārā` we-l-Diyānāt* a long text. He stated that he saw an important chapter about the refuting syllogism in that book. In the text in question, al-Nawbakhtî criticized of syllogism about to the numbers of premise, be petitio principii, and the reduction of the syllogisms established with the other syllogism figures to first figure. Although not qualified to refute the syl-

logism, these critiques are very important and they have been formed the basis for the next critics who are Muslim or non-Muslim.

Although al-Nawbakhtî lived during the translation period when logical texts was translated into Arabic, it seen that he comprehended the science of logic and criticized it. As far as we know, he is first person whose critiques are learned from his works among the critics of logic in Islamic world. In his critiques of logic, he didn't religiously reject logic and didn't prejudge it but rather he interested in it scientifically. When we look at his works, it is seen that he didn't hold the logic is a part of the study of nahw, which affirmed by most critics after him. According to al-Nawbakhtî the logic is a part of methodology.

Keywords: the sect of Shī'a, kalām, logic, syllogism, premise, critique

Kaynakça

- Aristoteles, *Birinci Analitikler*, çev. H.R. Atademir, İstanbul, 1996.
- İkinci Aanalitiler*, çev. H. Rağıp Atademir, İstanbul, 1996.
- Emiroğlu, İbrahim, *Petitio Principii Nedir?*, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 9, 1993.
- Empiricus, Sextus, *Against the Logicians*, Edited by Richard Bett, Cambirdge, 2005.
- Farabi, "Küçük Kıyas Kitabı", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, çev. Mübahat Türker-Küyel, Ankara, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Telbîsü İblîs*, nşr., Seyyid el-Cümeylî, Beyrut, 1986
- İkbal, Abbas, *Hânedân-ı Nevhbahtî*, Tahran, 1357.
- Hallaq, Wael B., "Introduction" *İbn Taymiyya Against the Greek Logicians*, içinde, Oxford, 1993.
- Hasırcı, Nazım, *John Stuart Mill'in Tüme Varım Anlayışı*, Ankara, 2005 (AÜ. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- İbn Taymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, Ankara, 2010.
- John Stuart Mill'e Göre Kıyasın Değeri, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı 10, 2007.
- "Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 57, 2013/1.
- Kraemer, J. L., "al-Nawbakhtî", *The Encyclopedia of Islam*, c. VII, Newyork, 1993.
- Kutlu, Sönmez, (Ed.), *Şii Firkalar (Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Frak, Fıraku'ş-Şia tercümesi içinde)* Ankara, 2004.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997.
- Nî'me, Abdullah, *Felâsîfetü'ş-Şia*, Beyrut, 1987.
- Prior, A. N., "Logic Traditional" *Encyclopedia of Philosophy*, c.V., London, 1967
- Razî, Fahreddin, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978
- Rescher, Nicholas, *The Development of Arabic Logic*, Pitsburgh, 1964.
- Ross, David, *Aristoteles*, çev. A. Arslan-İ.O. Anar-Ö. Kavasoglu-Z. Kurtoğlu, İstanbul, 2002.
- Suyuti, *Savnu'l-mantık ve'l-keâm an fenni'l-mantık ve'l-keâm*, thk. Ali Sami en-Neşşar, Kahire, 1947.
- İbn Taymiyye, *er-Redd ala'l-mantıkıyyîn*, c. I-II, thk. Refik el-Acem, Beyrut, 1993.
- Üzüm, İlyas, "Nevbahtî, Hasan b. Musa", *DİA*, C. 33, İstanbul, 2007.